

نشریه پژوهش و برنامه‌ریزی شهری، سال ۹، شماره پیاپی ۳۲، بهار ۱۳۹۷

شاپا چاپی: ۵۲۲۹-۲۲۲۸ - شاپا الکترونیکی: ۳۸۴۵-۲۴۷۶

<http://jupm.miau.ac.ir>

## ارزیابی میزان تاب‌آوری اجتماعی شهری موردشناسی؛ شهر زاهدان

مجتبی روستا<sup>۱</sup> دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران  
عیسی ابراهیم‌زاده: استاد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران  
مصطفی ایستگلدی: استادیار جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه زابل، زابل، ایران

پذیرش: ۱۳۹۶/۱۰/۲۳

صص ۱-۱۴

دریافت: ۱۳۹۶/۰۸/۲۵

### چکیده

یکی از راهبردهای بین‌المللی سازمان ملل متحد، برای کاهش بلایا، ایجاد تاب‌آوری جوامع در برابر سوانح طبیعی و انسانی است. در همین راستا، تحقیق حاضر، به ارزیابی و تحلیل میزان تاب‌آوری اجتماعی در شهر مرزی زاهدان می‌پردازد. روش گردآوری اطلاعات به دو صورت؛ اسنادی و میدانی (پرسشنامه و مصاحبه) با توجه به شاخص‌های فضای ذهنی شامل: سرمایه اجتماعی (اعتماد عمومی، اعتماد نهادی، مشارکت رسمی، مشارکت غیررسمی و آگاهی و تعلق مکانی) می‌باشد. جامعه آماری، تعداد ۵۸۷۷۳۰ نفر ساکن در مناطق ۵ گانه شهر زاهدان بر اساس آخرین سرشماری عمومی (۱۳۹۵) می‌باشد. حجم نمونه بر اساس فرمول کوکران، ۳۸۴ پرسشنامه محاسبه و به روش نمونه‌گیری تصادفی ساده توزیع گردید. در تجزیه و تحلیل اطلاعات و داده‌ها از آزمون‌های آماری شامل آزمون تی تک‌نمونه‌ای و تحلیل واریانس یک‌طرفه استفاده شده است. بر اساس یافته‌های پژوهش، در مجموع، این نتایج به دست آمده: میانگین کلی شاخص‌های سرمایه اجتماعی (۲/۲۴) و تعلق مکانی (۲/۰۹) در تمامی مناطق پایین‌تر از حد متوسط (۳) و دارای وضعیت نامطلوبی بوده و وضعیت هر یک از این شاخص‌ها، در بین مناطق شهر با یکدیگر یکسان نیست. همچنین، مناطق یک، پنج و دو دارای وضعیت مطلوب‌تری نسبت به مناطق سه و چهار شهر زاهدان (حاشیه‌نشینان و مهاجرین عمدتاً در این دو منطقه زندگی می‌کنند) به لحاظ شاخص‌های سرمایه اجتماعی و تعلق مکانی هستند. در نهایت می‌توان نتیجه گرفت که فضای ذهنی نامناسب در مناطق شهری زاهدان (مخصوصاً در مناطق ۳ و ۴) باعث آسیب‌پذیری و عدم تاب‌آوری اجتماعی شهر گردیده و به تبع آن، امنیت اجتماعی و توسعه این مناطق را به خطر انداخته است (فضای ذهنی نامناسب تهدیدی برای تاب‌آوری شهر می‌باشد).

**واژه‌های کلیدی:** تاب‌آوری اجتماعی، سرمایه اجتماعی، تعلق مکانی، فضای ذهنی، شهر زاهدان.

<sup>۱</sup> نویسنده مسئول: [Rusta.m0791@gmail.com](mailto:Rusta.m0791@gmail.com)، ۰۹۱۷۱۹۲۲۵۹۶

<sup>۲</sup> منظور، ناامنی اجتماعی است. بررسی ناامنی سیاسی موضوع این پژوهش نیست.

## بیان مسأله:

در قرن حاضر، آشکارا شاهدیم که رخدادهای طبیعی و گاه انسانی در جوامعی که آمادگی مقابله با آثار آن‌ها را ندارند، تبدیل به بحران‌ها و بعضاً فجایع عظیم می‌شوند (نوریان و اسفندی، ۱۳۹۴: ۵۶). از مهم‌ترین مباحث کلیدی در بحث اجتماعات تاب‌آور، تعیین شاخص‌های لازم برای اندازه‌گیری و ارزیابی میزان تاب‌آوری آن‌هاست. اجماع جامعه علمی مبنی بر این است که تاب‌آوری و اجتماع تاب‌آور مفهومی چندجانبه و شامل ابعادی مانند اجتماعی، اقتصادی، نهادی، کالبدی و محیطی است (فنی و معصومی، ۱۳۹۵: ۶۸). تاب‌آوری اجتماعی به ظرفیت یک جامعه یا اجتماع محلی در مقابله و انطباق با اختلالات و تغییرات اشاره دارد و توانایی جوامع برای خودسازماندهی، تنظیم تنش‌ها و افزایش ظرفیت خود برای یادگیری را انطباق و پوشش می‌دهد (محمدی و همکاران، ۱۳۹۶: ۷۹). بنابراین، تاب‌آوری اجتماعی درباره تغییر پیشگیرانه‌ای است که تاب‌آوری را به عنوان حالت مطلوبی می‌بیند؛ مطلوب‌تر از فرایند ساده‌ای که از اختلالات اجتناب می‌نماید. تاب‌آوری در این دیدگاه هم یک پیامد و هم مربوط به تغییرات پویا در طول زمان مرتبط با یادگیری جامعه و تمایل اجتماعات در قبول مسئولیت و کنترل مسیرهای توسعه‌شان است (Wilson, 2012: 1221). فضا و مکان مورد مطالعه در این تحقیق، بزرگ‌ترین شهر مرزی جنوب شرق کشور و مرکز استان سیستان و بلوچستان یعنی شهر زاهدان می‌باشد. علت پرداختن به این موضوع در محدوده مورد مطالعه به این دلیل است که لزوم آگاهی و شناخت عوامل آسیب‌پذیر و ایجاد بستری جهت تاب‌آور ساختن این عوامل در شهر زاهدان به شدت احساس می‌گردد؛ بعلاوه، مناطق این شهر، ترکیب چندگانه‌ای از اقوام و طوایف مختلف مانند بلوچ، سیستانی، فارس، افغانی و غیره را در خود جای داده و سبب ناهمگونی بافت اجتماعی و فرهنگی این مناطق گردیده است. در نتیجه، این موارد، خود باعث آسیب‌پذیری شهر و به تبع آن، تهدیداتی را برای امنیت اجتماعی شهر ایجاد نموده است.

## پیشینه نظری تحقیق:

واژه (*Resilience*) در فرهنگ لغات، توانایی بازیابی یا بهبود سریع، تغییر؛ شناوری و کشسانی و همچنین خاصیت فیزی و ارتجاعی ترجمه شده است که البته این واژه‌ها، رسایی و گویایی لازم را برای انتقال مفهوم این واژه ندارند. به همین دلیل، ترجمه تاب‌آوری بعنوان معادل فارسی این واژه، اصطلاح بهتر و مناسب‌تری است (رضایی، ۱۳۸۹: ۲۱). ریشه واژه تاب‌آوری در لاتین *resilio* به معنای «بازگشت به گذشته» می‌باشد (Palekiene et al, 2015: 180). در ابتدا در علم اکولوژی و بین-رشته‌ای برای نزدیک به ۴۰ سال به کار رفت (Cumming, 2011: 900). بعد تاب‌آوری اجتماعی تأکید بر تحقق «پایداری اجتماعی» در برابر سوانح، از یک سو بر شکل‌گیری و حفظ گروه‌های اجتماعی و جوامع محلی و از سوی دیگر، در فرآیند بازتوانی بعد از سوانح از طریق ارتقای سرمایه اجتماعی است و به ارتقای حس «دلبستگی به مکان»، حس جامعه محلی، افزایش مشارکت ساکنین در امر بازسازی و شکل‌گیری پیوندهای اجتماعی کمک می‌کند و امر بازتوانی و بازسازی جامعه محلی - با حفظ نظام‌های اجتماعی موجود- را در زمان سانحه و نیز در یک جامعه محلی بعد از سانحه تسهیل می‌کند. تلاش برای تاب‌آوری اجتماعی می‌تواند با ارتقای سطح زندگی از طریق افزایش میزان درآمد، تحصیلات، مراقبت‌های پزشکی، سلامت، تامین سکونت، اشتغال، حقوق قانونی، ایمنی در برابر جرم و جنایت، وجود اخلاقیات در جامعه محلی، تراکم جمعیتی مطلوب و مقاومت بناها در برابر مخاطرات و سوانح و بیماری‌ها، کیفیت زندگی یا قابلیت زندگی در جوامع محلی را افزایش دهد. حفظ ارزش‌ها، میراث فرهنگی - محلی، هویت شهری، خاطره جمعی شهر و آموزش نیز سایر مولفه‌های کیفیت زندگی هستند که حفظ حس تعلق مردم به مکان و بازگرداندن روح زندگی را منجر می‌شوند (لک، ۱۳۹۲: ۹۴).

کولبورن<sup>۱</sup> تاب‌آوری اجتماعی را به بخش قابل‌تغییر سیستم‌های اجتماعی مانند تطبیق‌پذیری و تغییرپذیری مربوط دانسته و دو شاخصه برای آن تعیین نموده است: سرمایه اجتماعی و ظرفیت تطبیق‌پذیری. سرمایه اجتماعی مربوط به کیفیت روابط بین اعضای جامعه است. مزایای سرمایه اجتماعی هنگام روبرو شدن برای مصیبت، جنگ و سایر تغییرات ظاهر می‌شوند. در تعریفی دیگر، سرمایه اجتماعی مربوط به سهمی است که اعتماد، هنجارها و شبکه اجتماعی می‌توانند در حل مشکلات رایج جامعه داشته باشند (پیران و همکاران، ۱۳۹۶: ۹۰). تاب‌آوری اجتماعی دارای مراحل مختلفی است و به طور قابل‌ملاحظه‌ای باعث دوام و استحکام اجتماع می‌گردد. سطح انعطاف‌پذیری گروه‌های مختلف در یک اجتماع با هم تفاوت دارد و عکس-العمل آن‌ها نیز در موارد بحرانی متفاوت است. وجود گروه‌های اجتماعی با شرایط اجتماعی، اقتصادی و میزان آسیب‌پذیری متفاوت در یک اجتماع به این معنی است که تاب‌آوری گروه‌های مختلف در یک جامعه نسبت به یک حادثه متفاوت است. شرایط اجتماعی باعث می‌شود که تعدادی از اعضای جامعه در اثر مصیبت‌های وارده کمتر تأثیرپذیر باشند و بعضی‌ها بیشتر (پرتوی و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۰۲). این رویکرد برای درک چگونگی واکنش مثبت جامعه به تغییر، مفید است. بنابراین، از آنجایی که تغییر در هر جامعه‌ای گریزناپذیر است، آن را چیزی در نظر می‌گیرد که جامعه برای رسیدن به حالت اصلی‌اش به آن نیاز دارد. به عبارت دیگر، در جامعه خود افراد قادر به شکل دادن خط سیر تغییرات (گذار) هستند و در میزان اثری که به وسیله تغییرات ایجاد می‌شود، نقش مرکزی دارند (ذاکر حقیقی و اکبری‌ان، ۱۳۹۴: ۳۰-۲۹). در جمع‌بندی مفاهیم تاب‌آوری اجتماعی می‌توان تاب‌آوری اجتماعی را در یک نگاه ملی توانایی مردم در گروه‌های اجتماعی رسمی و غیر رسمی در مواجهه با بحران در شرایط اضطراری و زمان بازسازی با استفاده از منابع فردی و جمعی و به اشتراک گذاشتن آموزه‌های آن دانست. تاب‌آوری اجتماعی نشان‌دهنده یک تغییر پارادایم در ذهنیت مردم در برابر مشکلات خود، درک افراد دیگر و در نتیجه آن، نیاز به یک دیدگاه تازه در تعیین مداخلات در برابر مشکلات می‌باشد و دارای سطوح مختلف فردی و خانوادگی می‌باشد (عباداله‌زاده و همکاران، ۱۳۹۶: ۲۶۸).

ویلسون<sup>۲</sup> (۲۰۱۲) در مقاله‌ای با عنوان «تاب‌آوری جامعه، جهانی شدن و مسیرهای انتقالی تصمیم‌گیری» به این نتیجه رسید که که برخی جوامع خاص با افزایش قرارگیری در مسیرهای جهانی‌سازی شده تصمیم‌گیری، در حال از دست دادن تاب‌آوری هستند، در حالی که، برخی از دیگر جوامع ممکن است تاب‌آوری به دست بیاورند. فرزاد بهتاش و همکاران (۱۳۹۲) در مقاله‌ای تحت‌عنوان «ارزیابی و تحلیل ابعاد و مؤلفه‌های تاب‌آوری کلان‌شهر تبریز» به این نتیجه رسیدند که تبریز از لحاظ تاب‌آوری در وضعیت کاملاً مطلوبی نیست. با این حال، بعد اجتماعی - فرهنگی بالاترین رتبه را در تاب‌آوری کلان-شهر تبریز دارد. داداش‌پور و عادلی (۱۳۹۴) در مقاله‌ای تحت‌عنوان «سنجش ظرفیت‌های تاب‌آوری در مجموعه‌ی شهری قزوین» به این نتیجه رسیده‌اند که در بین ابعاد مختلف تاب‌آوری، از بعد تاب‌آوری اجتماعی، «مساحت مراکز کسب و کار بزرگ مقیاس» از بعد تاب‌آوری اقتصادی و شاخص «عملکرد نهادی» از بعد تاب‌آوری نهادی وضعیت نامناسب‌تری دارند و باید در اولویت برنامه‌ریزی قرار گیرند. نتایج پژوهش پرتوی و همکاران (۱۳۹۵) در تحقیقی با عنوان «طراحی شهری و تاب‌آوری اجتماعی بررسی موردی: محله جلفا اصفهان» دریافتند که توجه به مؤلفه‌هایی چون ارتقای کیفی محیط، هویت، انعطاف-پذیری، همه‌شمولی، فضاهای آموزش‌دهنده و تعاملات اجتماعی در طراحی محلات، سبب ارتقای تاب‌آوری اجتماعی می‌گردد. پیران و همکاران (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی نقش تاب‌آوری اجتماعی در موفقیت فرایند بازسازی (مطالعه موردی: جوامع روستایی درب آستانه و باباشمان پس از زلزله سال ۱۳۸۵ دشت سیلاخور، استان لرستان)» به این نتیجه

رسیده‌اند که در بخش ارزیابی میزان تاب‌آوری اجتماعی دو روستا، تاب‌آوری اجتماعی هر دو در مجموع زیاد و عدد نهایی تاب‌آوریشان نزدیک به هم ارزیابی گردیده است. نتایج پژوهش حاتم‌نژاد و همکاران (۱۳۹۶) با عنوان «بررسی ابعاد مؤثر بر تاب‌آوری شهری با استفاده از مدل ساختاری تفسیری (نمونه موردی: شهر اهواز)» نشان داد که ابعاد مؤثر در پنج سطح قرار گرفته‌اند: بالاترین سطح بعد اقتصادی، بعد کالبدی - محیطی و نهادی - مدیریتی؛ سطح دوم، بعد زیرساختی؛ سطح سوم، بعد اجتماعی؛ سطح چهارم و پایین‌ترین سطح، بعد زیست‌محیطی. تمایز تحقیق حاضر با تحقیقات پیشین در این است که در ارتباط با تاب‌آوری در شهرهای مرزی پژوهشی صورت نگرفته و همچنین در ارتباط با موضوع پژوهش تا بحال در محدوده مطالعه، تحقیقی انجام نشده است.

#### روش تحقیق:

روش تحقیق در این پژوهش، توصیفی - تحلیلی و تطبیقی و نوع آن کاربردی-توسعه‌ای است. جمع‌آوری اطلاعات به دو روش اسنادی و میدانی (پرسشنامه و مصاحبه) انجام پذیرفته است. ابتدا با مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی تحقیقات پیشین انجام شده در رابطه با موضوع تحقیق، شاخص‌ها و گویه‌های پژوهش انتخاب گردید. جامعه آماری تحقیق، تعداد ۵۸۷۷۳۰ نفر ساکن در مناطق ۵ گانه شهر مرزی زاهدان بر اساس نتایج آخرین سرشماری عمومی نفوس و مسکن کشور می‌باشد (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۵). حجم نمونه بر اساس فرمول کوکران، ۳۸۴ نمونه پرسشنامه محاسبه شد. جهت انتخاب نمونه، متناسب با جمعیت هر منطقه، تعدادی پرسشنامه به آن منطقه اختصاص داده شد. (جدول شماره ۱)، سپس، پرسشنامه‌ها در مناطق، با روش نمونه‌برداری تصادفی ساده توزیع گردید. در تجزیه و تحلیل اطلاعات و داده‌ها از آزمون‌های آماری شامل آزمون تی تک‌نمونه‌ای و تحلیل واریانس یک‌طرفه استفاده شده است. برای ترسیم نقشه‌های خروجی حاصل از نتایج تحلیل‌ها، از نرم‌افزار GIS بهره گرفته شده است.

جدول ۱- جمعیت و تعداد پرسشنامه‌ها در مناطق پنج‌گانه‌ی شهر زاهدان در سال ۱۳۹۵

مناطق شهرداری	*جمعیت (نفر)	**تعداد پرسشنامه
منطقه یک	۹۶۵۳۵	۶۳
منطقه دو	۱۱۲۹۲۶	۷۴
منطقه سه	۱۵۹۳۶۲	۱۰۴
منطقه چهار	۱۱۴۰۸۸	۷۵
منطقه پنج	۱۰۴۸۱۹	۶۸
شهر زاهدان	۵۸۷۷۳۰	۳۸۴

منبع: \*مرکز آمار ایران، ۱۳۹۵ و \*\*محاسبات نگارندگان، ۱۳۹۶

روایی محتوای پرسشنامه بر اساس نظرات صاحب‌نظران و همچنین، استادان راهنما و مشاور مورد تأیید قرار گرفت. پایایی پرسشنامه هم با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ در نرم‌افزار SPSS مورد سنجش قرار گرفت و با اعتبار بین ۰/۷۴ تا ۰/۸۱، در حد خوب تأیید گردید. (جدول ۲). در ادامه گویه‌های هر شاخص به تفکیک آورده شده است. (جدول شماره ۳).

جدول ۲- بررسی ضریب پایایی متغیرهای تحقیق

بعد	شاخص	تعداد گویه‌ها	آلفای کرونباخ
سرمایه اجتماعی	اعتماد عمومی	۵	.۸۰۱
	اعتماد نهادی	۴	.۷۶۲
	مشارکت رسمی	۸	.۷۸۵
	مشارکت غیررسمی	۶	.۸۱۹
تعلق مکانی	آگاهی	۵	.۷۴۱
	تعلق مکانی	۸	.۷۶۴

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۳۹۶.

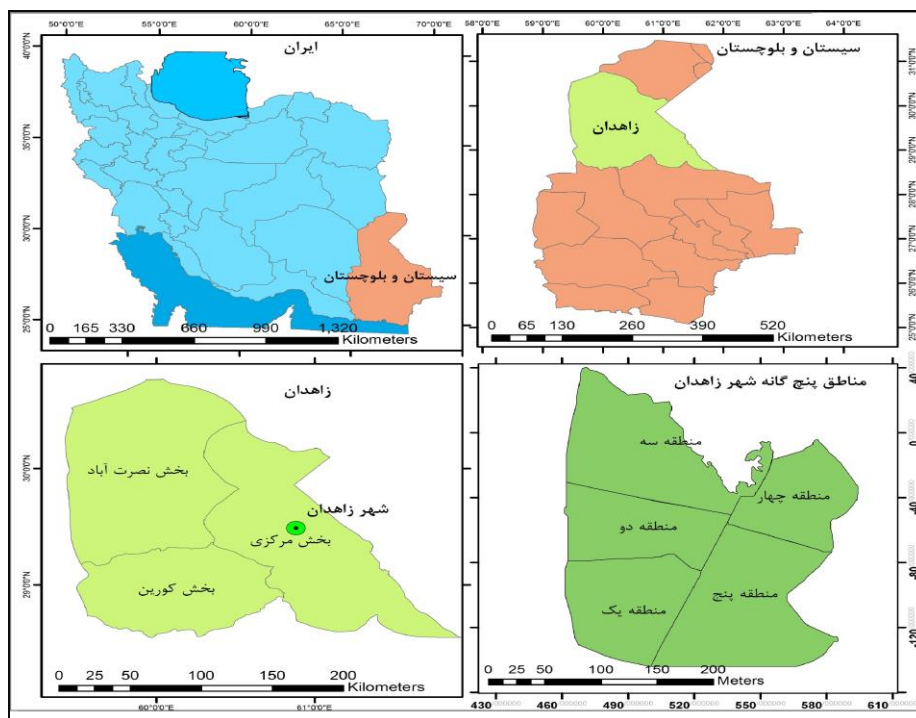
جدول ۳- شاخص‌های سنجش فضای ذهنی محدوده مورد مطالعه

بعد	شاخص	گویه‌ها
سرمایه اجتماعی	اعتماد عمومی	توجه مردم به نصیحت‌ها و راهنمایی‌های دیگران
		دخالت در زندگی دیگران
		سوء استفاده مردم از حرف‌های خصوصی یکدیگر
		صداقت و یکرنگی مردم منطقه
		میزان اعتماد شما در طول بحران به چه میزان در ارتقاء میزان تاب‌آوری منطقه تأثیر دارد؟
	اعتماد نهادی	احساس مسئولیت مسئولین شهر در قبال شهروندان
		اعتماد مردم به مسئولین شهر
		آموزش‌های لازم برای واکنش مناسب و سریع از طرف نهادها
		میزان رضایت ساکنان منطقه از وضعیت عملکردی نهادهای مؤثر در کاهش آثار ناشی از بحران
		عضویت در سازمان‌های خیریه و تعاونی
مشارکت رسمی	عضویت در گروه‌های مذهبی	
	همکاری با نهادهای شهری جهت توسعه شهر (کمک به ساماندهی فضاهای سبز، آلودگی هوا، قوانین راهنمایی و رانندگی)	
	شرکت در انتخابات	
	مراجعه به نهادهای شهری جهت مطرح کردن مشکلات شهر یا منطقه	
	شرکت در جلسات شورای شهر جهت مشارکت در امور شهر	
	رعایت قوانین شهری جهت توسعه شهر	
	در صورت مراجعه به نهادهای شهری به نظرات من در زمینه توسعه شهری اهمیت می‌دهند	
	اعتقاد به بهتر انجام شدن کارها در صورت مشارکت	
	علاقه به پیگیری امور منطقه	
	مشارکت در برنامه‌های کاهش خطر	
مشارکت غیررسمی	اعتقاد به مشورت	
	اعتقاد به کار گروهی	
	مشارکت در تصمیم‌گیری‌های منطقه	
	وضعیت آگاهی از وجود نهادهایی در ارتباط با مدیریت بحران	
	میزان آگاهی از عملکرد شورای شهر در زمینه طرح‌ها و فعالیت‌هایشان	
	آیا تحت‌پوشش برنامه‌های کاهش خطر قرار دارید؟	
	به چه میزان شما از تهیه و اجرای طرح‌های مدیریت بحران در منطقه خود آگاهی دارید؟	
	به چه میزان در صورت وقوع بحران، نهادهای خدماتی مثل آتش‌نشانی، بیمارستان، برق، آب، گاز و غیره در این منطقه جوابگوی نیازها خواهند بود؟	
	تعلق مکانی	در برابر افراد منطقه خود احساس مسئولیت زیادی دارم
		امرار معیشت من وابسته به این منطقه است
با افراد منطقه روابط گرم و صمیمی دارم		
فکرمی‌کنید اگر بنا به دلایلی مجبور به ترک منطقه خود شوید، چقدر ناراحت خواهید شد؟		
به ادامه زندگی در این منطقه، تمایل زیادی دارم		
هر جایی باشم، به عضو این منطقه بودن خودم افتخار می‌کنم		
توهین به اعضای این منطقه را به هیچ‌وجه تحمل نمی‌کنم		
افتخار می‌کنم که اعضای خانواده‌ام در این منطقه زندگی می‌کنند		

منبع: دیدگاه کارشناسی نویسنده، ۱۳۹۶ و همچنین نگاه کنید به: زیاری و همکاران، ۱۳۹۲؛ مبارکی و صلاحی، ۱۳۹۲؛ انصاری‌ارجمند و همکاران، ۱۳۹۵؛ ۱۹، داداش‌پور و عادل، ۱۳۹۳.

### قلمرو مکانی پژوهش:

شهر زاهدان مرکز شهرستان زاهدان و استان سیستان و بلوچستان در شرق ایران در نزدیکی مرز ایران با کشورهای افغانستان و پاکستان قرار دارد. این شهر از لحاظ موقعیت جغرافیایی در ۵۹ درجه و ۲۵ دقیقه تا ۶۱ درجه و ۵۳ دقیقه طول شرقی و ۲۸ درجه و ۳۲ دقیقه تا ۳۰ درجه و ۲۶ دقیقه عرض شمالی قرار دارد. ارتفاع شهر زاهدان از سطح دریا، ۱۳۷۸ متر است. این شهر از مهم‌ترین مراکز اداری، سیاسی، تجاری و نظامی در جنوب شرق ایران به حساب می‌آید و پیشینه‌ای حدوداً صد ساله دارد. این شهر در سال ۱۳۹۵، دارای ۵۸۷۷۳۰ نفر جمعیت بوده است (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۵). در شکل ۱، موقعیت جغرافیایی شهر زاهدان نشان داده شده است.



شکل ۱- موقعیت جغرافیایی شهر زاهدان - منبع: پایگاه ملی داده‌های علوم زمین، ۱۳۹۵.

### یافته‌های تحقیق:

#### ارزیابی وضعیت سرمایه اجتماعی در مناطق پنج‌گانه شهر زاهدان:

برای ارزیابی شاخص‌های سرمایه اجتماعی (اعتماد عمومی، اعتماد نهادی، مشارکت رسمی، مشارکت غیررسمی و آگاهی)، در مناطق پنج‌گانه شهر زاهدان، از آزمون تی تک‌نمونه‌ای استفاده شده است. با بررسی وضعیت این ابعاد، مشخص می‌شود که در همه شاخص‌ها، سطح معنی‌داری از (۰/۰۵) کمتر بوده و بنابراین، نتایج حاصل را می‌توان به کل جامعه تعمیم داد. در مجموع، میانگین کلی شاخص‌های سرمایه اجتماعی (۲/۲۴)، پایین‌تر از حد متوسط (۳) و دارای وضعیت نامطلوبی می‌باشد. در همین راستا، شاخص‌های اعتماد عمومی با میانگین (۲/۰۷)، اعتماد نهادی با میانگین (۲/۰۰)، مشارکت رسمی با میانگین (۲/۱۲) و آگاهی با میانگین (۲/۰۱) پایین‌تر از حد متوسط و شاخص مشارکت غیررسمی با میانگین (۳/۱۶) بالاتر از حد متوسط هستند. بنابراین، بدترین وضعیت را شاخص‌های اعتماد نهادی با میانگین (۲/۰۰) و آگاهی با میانگین (۲/۰۱) داشته‌اند (جدول ۴). نکته مهمی که باید در این قسمت به آن توجه شود، این است که میانگین اعتماد نهادی کمتر از اعتماد عمومی می‌باشد و این موضوع نشان می‌دهد که توجه به اعتماد عمومی {ساکنان مناطق پنج‌گانه شهر زاهدان} در راستای

تقویت و ارتقای سرمایه اجتماعی، مقدم بر اعتماد نهادی است؛ چرا که این عامل، خود می تواند معلولی از وضعیت عمومی در بین افراد (این مناطق) باشد (زیاری و همکاران، ۱۳۹۲: ۲۶۷).

جدول ۴- آزمون تی تک نمونه ای برای ارزیابی شاخص های سرمایه اجتماعی در شهر زاهدان

شاخص	میانگین	انحراف معیار	T	درجه آزادی	Sig	اختلاف میانگین	
						حد پایین	حد بالا
اعتماد عمومی	۲/۰۷	۰/۴۷۵	-۳۸/۰۴	۳۸۳	۰/۰۰۰	-۰/۹۲۳	-۰/۸۷۶
اعتماد نهادی	۲/۰۰	۰/۴۵۷	-۴۲/۷۶	۳۸۳	۰/۰۰۰	-۰/۹۹۹	-۰/۹۵۳
مشارکت رسمی	۲/۱۲	۰/۳۸۰	-۴۵/۱۴	۳۸۳	۰/۰۰۰	-۰/۸۷۶	-۰/۸۳۸
مشارکت غیررسمی	۳/۱۶	۰/۴۶۲	۶/۹۶	۳۸۳	۰/۰۰۰	۰/۱۶۴	۰/۲۱۰
آگاهی	۲/۰۱	۰/۴۲۸	-۴۴/۸۵	۳۸۳	۰/۰۰۰	-۰/۹۸۱	-۰/۹۳۸
جمع	۲/۲۴	۰/۲۵۸	-۵۷/۱۶	۳۸۳	۰/۰۰۰	-۰/۷۵۴	-۰/۷۲۸

منبع: یافته های پژوهش، ۱۳۹۶.

نتایج حاصل از آزمون تحلیل واریانس یک طرفه در جدول ۵، نشان می دهد که با توجه به اینکه سطح معنی داری از (۰/۰۵) کمتر است، با اطمینان ۹۵٪ می توان گفت که در میان مناطق شهر زاهدان به لحاظ شاخص های سرمایه اجتماعی تفاوت معنی داری وجود دارد. این بدان معناست که وضعیت هر یک از شاخص های سرمایه اجتماعی در بین مناطق شهر با یکدیگر یکسان نیست. بیشترین و کمترین اختلاف میانگین بین این مناطق به ترتیب به لحاظ مشارکت رسمی و غیررسمی با توجه به مقدار آزمون  $F$  (۱۸/۳۴ و ۲/۱۷) وجود دارد. لذا، بین مناطق شهر زاهدان از نظر مشارکت رسمی، تفاوت زیاد و به لحاظ مشارکت غیررسمی کمترین میزان تفاوت وجود دارد. این امر نشان دهنده آن است که مشارکت عمومی (غیررسمی) به عنوان بستر و علت سایر (شاخص های سرمایه اجتماعی) محسوب می شود که در صورت تقویت این عامل (در بین شهروندان مناطق پنج گانه شهر زاهدان) می توان به بهبود و ارتقای سایر عوامل تأثیرگذار بر سرمایه اجتماعی از جمله مشارکت رسمی و اعتماد نهادی امیدوار بود. چرا که به طور کلی، باور و اعتقاد به مشارکت و اعتماد مولد و زمینه ساز این عوامل است که با تقویت اعتماد و مشارکت عمومی (غیررسمی) که ریشه در باورها و ساختارهای فرهنگی دارند، به عنوان برآورد و معلول، حالت مطلوب تری می یابند (زیاری و همکاران، ۱۳۹۲: ۲۶۶).

جدول ۵- آزمون تحلیل واریانس یک طرفه برای بررسی رابطه میان مناطق شهر زاهدان از لحاظ شاخص‌های سرمایه اجتماعی

شاخص	آزمون واریانس	جمع مربعات	درجه آزادی	اختلاف مربعات	آزمون F	سطح معنی داری (Sig)
اعتماد عمومی	بین گروهی	۱۱/۷۲	۴	۲/۹۳	۱۴/۸۱	۰/۰۰۰
	درون گروهی	۷۵/۰۱	۳۷۹	۰/۱۹		
	جمع	۸۶/۷۴	۳۸۳			
اعتماد نهادی	بین گروهی	۱۰/۸۵	۴	۲/۷۱	۱۴/۸	۰/۰۰۰
	درون گروهی	۶۹/۴۶	۳۷۹	.۱۸		
	جمع	۸۰/۳۱	۳۸۳			
مشارکت رسمی	بین گروهی	۸/۹۸	۴	۲/۲۴	۱۸/۳۴	۰/۰۰۰
	درون گروهی	۴۶/۴۱	۳۷۹	.۱۲		
	جمع	۵۵/۴۰	۳۸۳			
مشارکت غیررسمی	بین گروهی	۱/۸۴	۴	.۴۶	۲/۱۷	۰/۰۷۱
	درون گروهی	۸۰/۲۴	۳۷۹	.۲۱		
	جمع	۸۲/۰۸	۳۸۳			
آگاهی	بین گروهی	۶/۵۰	۴	۱/۶۲	۹/۶۳	۰/۰۰۰
	درون گروهی	۶۳/۹۷	۳۷۹	.۱۶		
	جمع	۷۰/۴۷	۳۸۳			
کل شاخص‌ها	بین گروهی	۷/۳۳	۴	۱/۸۳	۳۸/۰۶	۰/۰۰۰
	درون گروهی	۱۸/۲۵	۳۷۹	.۰۴		
	جمع	۲۵/۵۹	۳۸۳			

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۳۹۶

بررسی میانگین شاخص‌های سرمایه اجتماعی در هر یک از مناطق نشان می‌دهد که منطقه یک با میانگین ۲/۴۳ در رتبه‌ی اول، منطقه پنج با میانگین ۲/۳۶ در رتبه‌ی دوم، منطقه دو با میانگین ۲/۳۰ در رتبه‌ی سوم، منطقه چهار با میانگین ۲/۱۵ در رتبه‌ی چهارم و منطقه سه با میانگین ۲/۰۷ در رتبه‌ی پنجم قرار دارد. با توجه به نتایج به دست آمده می‌توان چنین اظهار کرد که مناطق یک، پنج و دو دارای وضعیت مطلوب‌تری نسبت به مناطق سه و چهار شهر زاهدان به لحاظ ابعاد سرمایه اجتماعی هستند. یکی از مهمترین دلایل این امر، این است که اکثریت ساکنان مناطق سه و چهار را حاشیه‌نشینان تشکیل داده‌اند و معمولاً در این مناطق، بزهکاری اتفاق می‌افتد که این مسائل باعث تضعیف و کم‌رنگ شدن سرمایه اجتماعی در این مناطق گردیده است. از دیگر دلایل، برای پایین بودن سرمایه اجتماعی در این مناطق (و به طور کلی، مناطق پنج‌گانه این شهر)، تعداد بسیار کم سازمان‌های مردم‌نهاد (سمن‌ها) و یا فعالیت ناچیز این سازمان‌ها می‌باشد؛ زیرا وجود این سازمان‌ها و گستره فعالیت آن‌ها در زمینه‌های مختلف، در راستای افزایش مشارکت رسمی و اعتماد نهادی شهروندان تأثیری قابل توجه و غیرقابل‌انکار خواهد داشت. مساله مهم دیگری که باید بدان توجه شود و بر سرمایه اجتماعی نقش مهمی ایفا می‌کند، آگاهی از حقوق شهروندی می‌باشد که طبق نتایج حاصل از یافته‌های پژوهش، در مناطق پنج‌گانه زاهدان وضعیت مطلوبی ندارد. در این رابطه،

۱- بسیاری از صاحب‌نظران معتقدند به دلیل نبود سرمایه اجتماعی در جامعه امروز، میزان ارتکاب به انحراف، بزهکاری و جرم افزایش یافته است (افشانی و فرقانی، ۱۳۹۶: ۵).

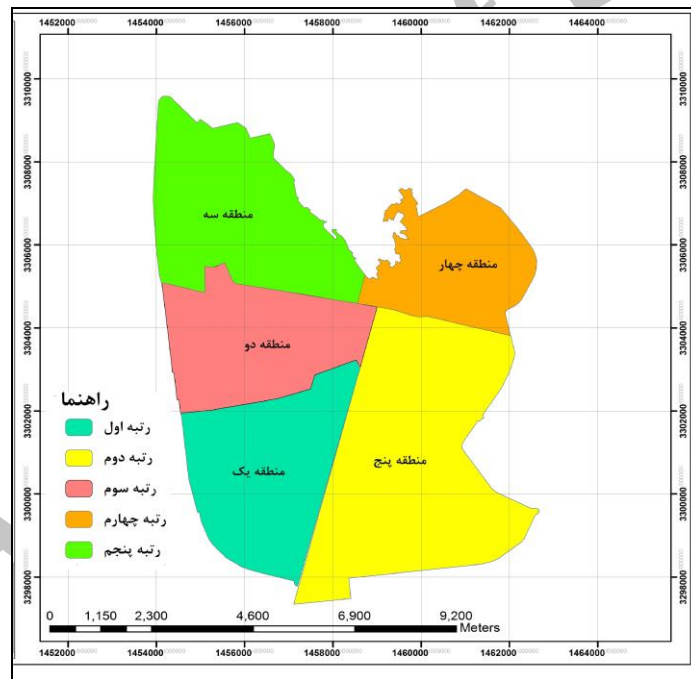


عدم آشنایی یا آگاهی کم شهروندان با اهداف و وظایف جوامع مدنی مثل شورای شهر، روابط بین نهادهای مختلف و عملکرد آنها و غیره در سطح این مناطق بخصوص مناطق سه و چهار بسیار ضعیف به نظر می‌رسد. در جدول ۶، به بررسی میانگین شاخص‌های سرمایه اجتماعی شامل (اعتماد عمومی، اعتماد نهادی، مشارکت رسمی، مشارکت غیررسمی و آگاهی)، در مناطق پنج‌گانه شهر زاهدان پرداخته شده و در شکل ۲، رتبه این مناطق نمایش داده شده است.

جدول ۶- بررسی میانگین شاخص‌های سرمایه اجتماعی در مناطق پنج‌گانه شهر زاهدان

مناطق شهر	حجم نمونه (N)	میانگین	انحراف معیار	اختلاف استاندارد	
				حد پایین	حد بالا
منطقه ۱	۶۳	۲/۴۳	۰/۲۳۲	۲/۳۷	۲/۴۹
منطقه ۲	۷۴	۲/۳۰	۰/۲۲۸	۲/۲۵	۲/۶۳
منطقه ۳	۱۰۴	۲/۰۷	۰/۱۸۹	۲/۰۳	۲/۱۰
منطقه ۴	۷۵	۲/۱۵	۰/۲۲۵	۲/۱۰	۲/۲۰
منطقه ۵	۶۸	۲/۳۶	۰/۲۳۳	۲/۳۱	۲/۴۲
جمع	۳۸۴	۲/۲۴	۰/۲۵۸	۲/۲۲	۲/۲۷

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۳۹۶.



شکل ۲- رتبه‌بندی مناطق پنج‌گانه شهر زاهدان به لحاظ سرمایه اجتماعی - منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۳۹۶.

### ارزیابی و سنجش وضعیت تعلق مکانی در مناطق پنج‌گانه شهر زاهدان:

برای ارزیابی و سنجش تعلق مکانی در مناطق پنج‌گانه شهر زاهدان، از آزمون تی تک‌نمونه‌ای استفاده شده است. بررسی وضعیت و سنجش تعلق مکانی در این شهر نشان می‌دهد که با توجه به اینکه سطح معنی‌داری از (۰/۰۵) کمتر می‌باشد؛ بنابراین، نتایج حاصل را می‌توان به کل جامعه تعمیم داد. میانگین تعلق مکانی (۲/۰۹)، پایین‌تر از حد متوسط (۳) و دارای وضعیت نامطلوبی می‌باشد. (جدول شماره ۷).

جدول ۷- آزمون تی تک نمونه‌ای برای ارزیابی شاخص‌های تعلق مکانی در شهر زاهدان

ابعاد	میانگین	انحراف معیار	T	درجه آزادی	P-value	اختلاف	
						با ضریب اطمینان ۹۵٪	میانگین
تعلق مکانی	۲/۰۹	۰/۳۶۶	-۴۸/۵۲	۳۸۳	۰/۰۰۰	-۰/۹۰۷	حد پایین حد بالا
							-۰/۸۷۰

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۳۹۶

نتایج حاصل از آزمون تحلیل واریانس یک طرفه نشان می‌دهد که مقدار  $F$  برابر ۱۵/۸۱ شده است. سطح معنی داری آزمون نیز از ۰/۰۵ کمتر است، بنابراین، بین مناطق پنج گانه شهر زاهدان به لحاظ تعلق مکانی تفاوت معنی داری وجود دارد. (جدول ۸).

جدول ۸- آزمون تحلیل واریانس یک طرفه برای بررسی رابطه میان مناطق شهر زاهدان از لحاظ تعلق مکانی

بُعد	آزمون واریانس	جمع مربعات	درجه آزادی	اختلاف مربعات	آزمون $F$	سطح معنی داری (Sig)
تعلق مکانی	بین گروهی	۷/۳۵	۴	۱/۸۳	۱۵/۸۱	۰/۰۰۰
	درون گروهی	۴۴/۰۷	۳۷۹	۰/۱۱		
	جمع	۵۱/۴۳	۳۸۳			

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۳۹۶.

افزایش حس مکان و احساس تعلق افراد، یک رابطه دوطرفه با احساس امنیت در شهرها دارد. افزایش امنیت در شهرها افزون بر مزایایی چون تقویت هویت، سرزندگی، کارآیی و زیبایی فضا، مزایای اقتصادی دیگری هم دارد. فضاهای امن که مردم در آن حضور قوی دارند، برای سرمایه‌گذاری و کسب و کار جذاب‌تر بوده و در نتیجه، از نظر مالی دارای ارزش و تقاضای بیشتری خواهند بود و بالعکس؛ فضاهای ناامن مرده و خطرناک به تدریج و هر روز بیش از روز قبل دافع مردم و سرمایه‌گذاران خواهند بود. این فشارها به تدریج عاری افراد عادی شده و خود هر روز بیش از روز قبل جاذب فعالیت‌های خلاف شئون اجتماعی خواهد بود (حسینیون، ۱۳۸۶: ۸۷). با توجه به موارد بالا، در مورد تعلق مکانی مناطق شهری زاهدان باید نکات زیر را مدنظر قرار داد:

اولاً، در مناطق سه و چهار شهر زاهدان، بخاطر اینکه بزهکاری اتفاق می‌افتد؛ در نتیجه، در چنین مناطقی، هویت کم‌رنگ و ضعیف شده و فضاها عمدتاً دافع خواهد بود که این خود باعث تعلق مکانی پایین در آن مناطق خواهد شد. دوماً، با توجه به اینکه در تبیین دل‌بستگی به مکان، عوامل فردی چون تحصیلات، طبقه اجتماعی، شغل، درآمد و غیره بسیار مهم تلقی می‌شود (جعفری‌پور و فروتن، ۱۳۹۴: ۶۹)؛ لذا، در مناطق سه و چهار شهر زاهدان، عمدتاً تحصیلات افراد و درآمد پایین، مشاغل کاذب و غیره وجود دارد و باعث پایین بودن حس تعلق مکانی در این مناطق گردیده است. سوم اینکه یکی دیگر از مواردی که باعث تعلق مکانی پایین می‌شود، کیفیت ابنیه و مصالح بی‌دوام و به طور کلی، کالبد و بافت فرسوده بناها می‌باشد. در مناطق سه و چهار شهر زاهدان این مورد به وفور به چشم می‌خورد. لذا، ساکنان آن نسبت به منطقه خود احساس تعلق کمتری دارند.

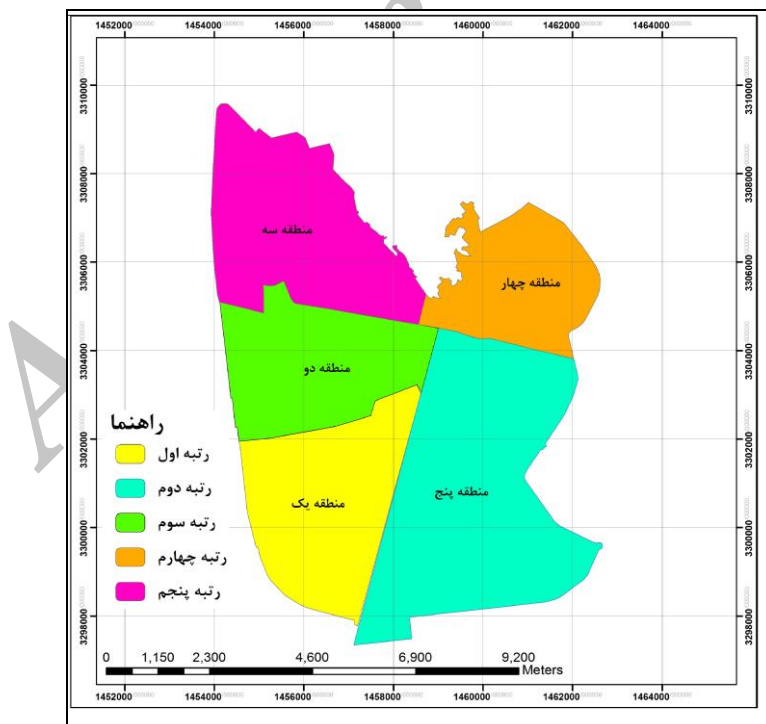
با توجه به جدول ۹، میانگین تعلق مکانی در هر یک از مناطق پنج‌گانه شهر زاهدان حاکی است که به ترتیب، مناطق یک، پنج، دو، چهار و سه با میانگین ۲/۲۶، ۲/۲۲، ۲/۱۶، ۱/۹۹ و ۱/۹۱ به ترتیب در رتبه‌های اول تا پنجم قرار دارند. بنابراین، مشخص است که مناطق یک، پنج و دو به لحاظ تعلق مکانی دارای وضعیت مطلوب‌تر و در مقابل، مناطق سه و چهار بدترین وضعیت را دارند. در شکل ۵، به مقایسه میزان تحقق‌پذیری بعد تعلق مکانی در مناطق پنج‌گانه شهر زاهدان پرداخته شده

است. در شکل ۳، رتبه‌بندی مناطق پنج‌گانه شهر زاهدان به لحاظ تعلق مکانی ترسیم شده است. با توجه به اینکه، امنیت و توسعه در مناطق مرزی با ضریب همبستگی بالا دارای رابطه‌ای مستقیم و دوسویه با یکدیگر هستند؛ به عبارت دیگر، توسعه و امنیت، تأثیرات متقابلی در مناطق مرزی بر هم دارند (زرقانی، ۱۳۸۶: ۱۹۱)؛ بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که پایین بودن شاخص‌های فضای ذهنی (سرمایه اجتماعی و تعلق مکانی) در مناطق پنج‌گانه شهر زاهدان (بخصوص مناطق دو و چهار که عمدتاً مهاجرنشین و حاشیه‌نشین هستند)؛ باعث آسیب‌پذیری و عدم تاب‌آوری (اجتماعی) این مناطق و به تبع آن، امنیت اجتماعی و توسعه آن‌ها را به خطر انداخته است (به عبارتی، این فضای ذهنی نامناسب بعنوان تهدیدی برای تاب‌آوری شهر محسوب می‌گردد. (شکل شماره ۴).

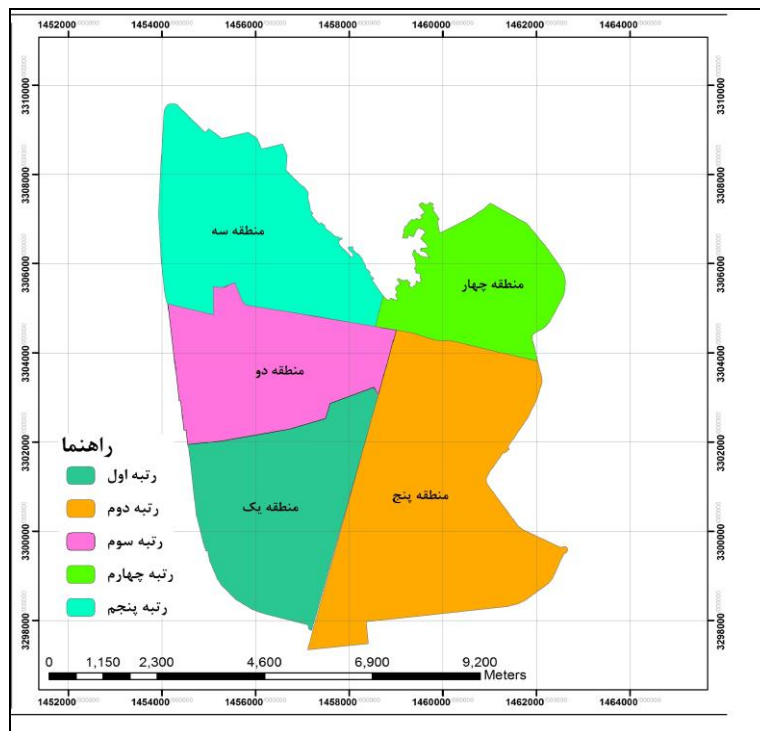
جدول ۹- بررسی میانگین تعلق مکانی در مناطق پنج‌گانه شهر زاهدان

مناطق شهر	حجم نمونه (N)	میانگین	انحراف معیار	اختلاف استاندارد	سطح اطمینان ۹۵٪	
					حد پایین	حد بالا
منطقه ۱	۶۳	۲/۲۶	۰/۳۷۸	۰/۰۴۷	۲/۱۷	۲/۳۶
منطقه ۲	۷۴	۲/۱۶	۰/۳۴۰	۰/۰۳۹	۲/۰۸	۲/۲۴
منطقه ۳	۱۰۴	۱/۹۱	۰/۲۹۸	۰/۰۲۹	۱/۸۶	۱/۹۷
منطقه ۴	۷۵	۱/۹۹	۰/۳۳۱	۰/۰۳۸	۱/۹۱	۲/۰۷
منطقه ۵	۶۸	۲/۲۲	۰/۳۷۶	۰/۰۴۵	۲/۱۳	۲/۳۱
جمع	۳۸۴	۲/۰۹	۰/۳۶۶	۰/۰۱۸	۲/۰۵	۲/۱۲

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۳۹۶.



شکل ۳- رتبه‌بندی مناطق پنج‌گانه شهر زاهدان به لحاظ تعلق مکانی - منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۳۹۶



شکل ۴- رتبه بندی مناطق پنج گانه شهر زاهدان به لحاظ فضایی - مکانی - منبع: یافته های پژوهش، ۱۳۹۶.

#### نتیجه گیری:

در پژوهش حاضر، به ارزیابی میزان تاب آوری اجتماعی در شهر زاهدان با استفاده از شاخص های فضای ذهنی (سرمایه اجتماعی و تعلق مکانی) پرداخته شد. نتایج نشان داد که در مجموع، میانگین کلی ابعاد سرمایه اجتماعی (۲/۲۴) و تعلق مکانی (۲/۰۹) پایین تر از حد متوسط (۳) و دارای وضعیت نامطلوبی بوده و وضعیت هر یک از این ابعاد، در بین مناطق شهر با یکدیگر یکسان نیست. بین مناطق شهر زاهدان از نظر مشارکت رسمی، تفاوت زیاد و به لحاظ مشارکت غیررسمی کمترین میزان تفاوت وجود دارد. این امر نشان دهنده آن است که مشارکت غیررسمی به عنوان بستر و علت سایر شاخص های سرمایه اجتماعی محسوب می شود که در صورت تقویت این عامل در بین شهروندان مناطق پنج گانه شهر زاهدان می توان به بهبود و ارتقای سایر عوامل تأثیرگذار بر سرمایه اجتماعی از جمله مشارکت رسمی و اعتماد نهادی امیدوار بود. همچنین، نتایج نشان داد که مناطق یک، پنج و دو دارای وضعیت مطلوب تری نسبت به مناطق سه و چهار شهر زاهدان به لحاظ شاخص های فضای ذهنی (ابعاد سرمایه اجتماعی و تعلق مکانی) هستند. یکی از مهم ترین دلایل این امر، این است که اکثریت ساکنان مناطق سه و چهار را حاشیه نشینان تشکیل داده اند و معمولاً در این مناطق، بزهکاری اتفاق می افتد که این مسائل باعث تضعیف و کم رنگ شدن سرمایه اجتماعی در این مناطق گردیده است. لازم به ذکر است که امنیت و توسعه در مناطق مرزی با ضریب همبستگی بالا دارای رابطه ای مستقیم و دوسویه با یکدیگر هستند؛ به عبارت دیگر، توسعه و امنیت، تأثیرات متقابلی در مناطق مرزی بر هم دارند. بنابراین، می توان نتیجه گرفت که پایین بودن شاخص های فضای ذهنی در مناطق پنج گانه شهر زاهدان (بخصوص مناطق دو و چهار که عمدتاً مهاجرنشین و حاشیه نشین هستند)؛ باعث آسیب پذیری و عدم تاب آوری (اجتماعی) این مناطق گردیده است. به عبارتی، این فضای ذهنی نامناسب بعنوان تهدیدی برای تاب آوری شهر محسوب می گردد. بدین منظور پیشنهاد های زیر ارائه می گردد:

- پیاده‌سازی اصول حکم‌روایی خوب شهری در زاهدان: نظر به اینکه، رویکرد حکم‌روایی خوب شهری می‌تواند زمینه‌های مشارکت مردم در امور شهری را فراهم نماید؛ لذا، اجرای این الگو می‌تواند گام مهمی در زمینه ارتقاء سرمایه اجتماعی ساکنین باشد.
- فعال‌سازی جوامع مدنی در شهر زاهدان: با توجه به اینکه تعداد سازمان‌های مردم‌نهاد در این شهر بسیار کم بوده و تقریباً نیمی از سمن‌ها غیرفعال هستند، لذا، در صورت فعال‌سازی این جوامع، اگر در کل شهر نمود داشته باشند، می‌توانند ابزار مهمی برای بازساخت مناسب فضای ذهنی باشند.
- فعال نمودن شهر زاهدان در زمینه اعمال نقش یک شهر مرزی: با فعال نمودن نقش مرزی شهر زاهدان، زمینه‌های اشتغال رسمی برای ساکنین آن فراهم می‌گردد. در حال حاضر، عدم ایفای این نقش، سبب حرکت فعالیت‌های اقتصادی به سمت عرصه‌های غیررسمی در قالب قاچاق گشته است. همچنین، این امر می‌تواند با فراهم‌آوری زمینه‌های اشتغال، باعث بهبود وضعیت اقتصادی ساکنین شهر به خصوص حاشیه‌نشینان گردد.
- ساماندهی فضای عینی: این امر می‌تواند باعث افزایش اعتماد نهادی ساکنین گردد؛ در نتیجه، این اعتماد نهادی، باعث تقویت احساس شهروندی و به تبع آن، افزایش تعلق مکانی می‌گردد.

#### تشکر و قدردانی:

این پروژه در قالب طرح پژوهشی با شماره ۲۵۸۰۳-۹۶ و با استفاده از اعتبارات پژوهشی دانشگاه سیستان و بلوچستان انجام شده است، که بدینوسیله از حوزه معاونت پژوهشی دانشگاه بابت تأمین این اعتبارات تشکر می‌نمایم.

#### منابع و مأخذ:

۱. افشانی، علیرضا و مهناز فرقانی (۱۳۹۶): «مطالعه تطبیقی ارتباط سرمایه اجتماعی و احساس امنیت اجتماعی بین والدین و فرزندان ساکن شهر یزد»، مجله پژوهش‌های راهبردی امنیت و نظم اجتماعی، سال ششم، شماره پیاپی ۱۶، صص ۱۶-۱.
۲. انصاری‌ارجمند، محسن، حسینی، سیدمصطفی و گلشن کاویان‌پور (۱۳۹۵): «سنجش سرمایه اجتماعی در محلات شهر مشهد مطالعه موردی: محلات منطقه ۳»، فصلنامه مطالعات فرهنگی - اجتماعی خراسان، شماره ۳۹، صص ۳۰-۷.
۳. پایگاه ملی داده‌های علوم زمین کشور (۱۳۹۵): برگرفته از سایت <http://www.ngdir.ir>
۴. پرتوی، پروین، بهزادفر، مصطفی و زهرا شیرانی (۱۳۹۵): «طراحی شهری و تاب‌آوری اجتماعی بررسی موردی: محله جلفا اصفهان»، مجله نامه معماری و شهرسازی، شماره ۱۷، صص ۱۱۷-۹۹.
۵. پیران، پرویز، اسدی، سعیده و نیکو دادگر (۱۳۹۶): «بررسی نقش تاب‌آوری اجتماعی در موفقیت فرآیند بازسازی (مطالعه موردی: جوامع روستایی درب آستانه و باباشمان پس از زلزله سال ۱۳۸۵ دشت سیلاخور، استان لرستان)»، فصلنامه مسکن و محیط روستا، شماره ۱۵۷، صص ۱۰۰-۸۷.
۶. جعفری‌پور، سیدفرید و منوچهر فروتن (۱۳۹۴): «ارزیابی دلبستگی به مکان: تبیین عوامل و شاخص‌ها»، مجله مطالعات محیطی هفت‌حصار، سال چهاردهم، شماره ۱۳، صص ۷۶-۶۳.
۷. حاتمی‌نژاد، حسین، فرهادی‌خواه، حسین، آروین، محمود و نگار رحیم‌پور (۱۳۹۶): «بررسی ابعاد مؤثر بر تاب‌آوری شهری با استفاده از مدل ساختاری تفسیری (نمونه موردی: شهر اهواز)»، فصلنامه دانش پیشگیری و مدیریت بحران، دوره هفتم، شماره اول، صص ۴۵-۳۵.
۸. حسینیون، سولماز (۱۳۸۶): «ایجاد حس امنیت در فضاهای شهری»، مجله شهرداری‌ها، شماره ۸۲، صص ۸۲-۸۷.

۹. داداش پور، هاشم و زینب عادل (۱۳۹۴): «سنجش ظرفیت‌های تاب‌آوری در مجموعه‌ی شهری قزوین»، دوفصلنامه مدیریت بحران، شماره ۸، صص ۷۳-۸۴.
۱۰. ذاکر حقیقی، کیانوش و زهرا اکبریان (۱۳۹۴): «تحلیل قیاسی میزان تاب‌آوری اجتماعی در محلات تاریخی - مسکونی و تدوین یک برنامه راهبردی - عملیاتی برای ارتقای آن (مورد مطالعه: همدان شهر چرچره و قربان برج محلات)»، پژوهشنامه جغرافیای انتظامی، سال سوم، شماره دوازدهم، صص ۲۳-۴۸.
۱۱. رضایی، محمدرضا (۱۳۸۹): تبیین تاب‌آوری اجتماعات شهری به منظور کاهش اثرات سوانح طبیعی (زلزله): مطالعه موردی: کلانشهر تهران، رساله دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه تربیت مدرس تهران، استادان راهنما: دکتر مجتبی رفیعیان و دکتر علی عسگری.
۱۲. زرقانی، سیدهادی (۱۳۸۶): مقدمه‌ای بر شناخت مرزهای بین‌المللی، انتشارات دانشگاه علوم انتظامی ناجا.
۱۳. زیاری، کرامت‌الله، ایستگلدی، مصطفی و غلامرضا عباس‌زاده (۱۳۹۲): «سنجش عوامل موثر بر سرمایه اجتماعی در بافت مرکزی مشهد»، مجله جغرافیا و توسعه ناحیه‌ای، شماره ۲۱، صص ۲۷۴-۲۴۷.
۱۴. عبداله‌زاده‌ملکی، شهرام، خانلو، نسیم، زیاری، کرامت‌الله و وحید شالی‌امینی (۱۳۹۶): «سنجش و ارزیابی تاب‌آوری اجتماعی جهت مقابله با بحران‌های طبیعی: مطالعه موردی: زلزله در محلات تاریخی شهر اردبیل»، فصلنامه مدیریت شهری، سال ۱۶، شماره ۴۸، صص ۲۸۰-۲۶۳.
۱۵. فرزادبهباش، محمدرضا، محمدعلی‌کی‌نژاد، محمدتقی پیربابایی و علی عسگری (۱۳۹۲): «ارزیابی و تحلیل ابعاد و مؤلفه‌های تاب‌آوری کلان‌شهر تبریز»، نشریه هنرهای زیبا، دوره ۱۸، شماره ۳، صص ۳۳-۴۲.
۱۶. فنی، زهره و لیلا معصومی (۱۳۹۵): «سنجش و ارزیابی تأثیر سبک زندگی بر میزان تاب‌آوری شهری مطالعه‌ی تطبیقی: محلات قیصریه و شکوفه‌ی شمالی در مناطق ۱ و ۱۹ تهران»، مجله مطالعات جامعه‌شناختی شهری، شماره ۱۹، صص ۸۴-۶۱.
۱۷. لک، آزاده (۱۳۹۲): «طراحی شهری تاب‌آور»، مجله صفا، شماره ۶۰، صص ۹۱-۱۰۴.
۱۸. مبارکی، محمد و سمیه صلاحی (۱۳۹۲): «کیفیت خدمات شهری، تعهدات شهروندی و حس تعلق اجتماعی»، فصلنامه رفاه اجتماعی، دوره ۱۳، شماره ۵۰، صص ۳۱۵-۲۷۵.
۱۹. محمدی، اکبر، آشوری، کسری و محمدبشیر رباطی (۱۳۹۶): «تبیین و ارزیابی مؤلفه‌های تاب‌آوری نهادی و اجتماعی در سکونتگاه‌های خودانگیخته شهری مطالعه موردی: ناحیه منفصل شهری نایسر شهر سنندج»، فصلنامه مطالعات شهری، شماره ۲۲، صص ۷۵-۸۸.
۲۰. مرکز آمار ایران (۱۳۹۵): نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن شهر زاهدان.
۲۱. نوریان، فرشاد و سعید اسفندی (۱۳۹۴): «تحلیل اولویت مکانی پایگاه‌های پشتیبان مدیریت بحران زلزله بر مبنای استاندارد طبقه‌بندی زمین مرجع کاربری‌ها با استفاده از روش تاپسیس مطالعه موردی: ناحیه ۱ منطقه ۶ شهرداری تهران»، دو فصلنامه مدیریت بحران، شماره ۸، صص ۷۲-۵۵.
۲۲. Cumming, G. S (2011): *spatial resilience: integrating landscape ecology, resilience, and sustainability, Landscape Ecology, Volume 26, Issue 7, PP 899-909.*
۲۳. Palekiene, O. Simanaviciene, Z. Bruneckiene, J. (2015): *The application of resilience concept in the regional development context, Procedia - Social and Behavioral Sciences, Vol. 213, pp 179- 184. Available online at www.sciencedirect.com.*
۲۴. Wilson, G. A. (2012): *Community resilience, globalization, and transitional pathways of decision-making, Geoforum, Vol. 43, Issue 6, PP 1218-1231.*